

Anja Marković*

Univerzitet u Beogradu – Fakultet političkih nauka

Rezilijentnost kod dece i mladih u prisilnim migracijama na balkanskoj ruti**

Apstrakt

Ovaj rad se bavi pitanjem razvoja i primene efikasnih strategija psihosocijalne podrške, koja bi uključivala podsticanje rezilijentnosti kod dece i mladih u prisilnim migracijama, s ciljem očuvanja njihovog mentalnog zdravlja i unapređenja njihove sposobnosti za suočavanje sa izazovima na putu i integraciju u novu društvenu sredinu. Istraživanje kombinuje teorijski pregled karakteristika rezilijentnosti i analizu konteksta migracija na Balkanskoj ruti, kao i identifikaciju faktora rizika i faktora zaštite. Rad sadrži i nalaze direktno dobijene iz kvalitativnog istraživanja sprovedenog na uzorku od 23 stručna radnika u Srbiji koji se bave pružanjem psihosocijalne podrške ovoj grupi. Rezultati daju uvid u oblike, karakteristike i efikasnost psihosocijalne podrške u korelaciji sa razvojem rezilijentnosti kod dece i mladih. Značajan je i osvrt na izazove u radu ovih stručnjaka među kojima se izdvajaju sistemski izazovi, saradnja vladinog i nevladinog sektora i nedovoljna podrška u radu. Doprinos ovog istraživanja je i u davanju konkretnih preporuka za rešavanje problema.

Ključne reči:

rezilijentnost, deca i mladi u prisilnim migracijama, psihosocijalna podrška, mentalno zdravlje, Balkanska ruta

* anjamark262@gmail.com

** Članak je nastao kao rezultat istraživanja za potrebe master rada.

UVOD

Zaštita dece i mladih u prisilnim migracijama predstavlja značajan problem nauke i prakse socijalnog rada i socijalne politike, kako na nacionalnom, tako i na regionalnom i međunarodnom nivou. Pored zadovoljenja osnovnih životnih potreba, neophodno je deci i mladima obezbediti psihosocijalnu podršku kako bi se, uprkos različitim traumatskim iskustvima kroz koja prolaze, očuvalo njihovo mentalno zdravlje. Jedan oblik ovakve podrške je upravo razvoj rezilijentnosti, odnosno otpornosti kod dece i mladih.

Broj izbeglica i migranata koji prolaze Balkanskom rutom nastavlja da raste iz godine u godinu, a samo je u 2021. registrovano blizu 94.000 novih dolazaka u regionu. Ono što je posebno zabrinjavajuće je da čak trećinu ovih izbeglica i migranata čine deca, od čega hiljade dece putuju bez pratnje ili su odvojena od porodica u toku puta¹. Savremena politika upravljanja migracijama i međunarodno pravo prepoznaju decu kao specifičnu i posebno ranjivu kategoriju u okviru migrantske populacije², a fokus ka formiranju migracionih politika koje u centru imaju dečija prava vidi se i u paradigmi međunarodne organizacije UNICEF: „deca u pokretu su pre svega deca”³.

Deca i mladi koji prolaze kroz Balkansku rutu predstavljaju višestruko vulnerabilnu kategoriju⁴. Oni se sa jedne strane nose sa problemima i izazovima odrastanja kao i sva druga deca, a to su brojne psihološke, biološke i socijalne promene. Sa druge strane, ova deca su svakodnevno izložena brojnim rizicima specifičnim za prisilne migracije, kao što su rizik od fizičkog, psihičkog i seksualnog nasilja, rizik od različitih opasnosti i povreda, stresa, diskriminacije, problema sa mentalnim zdravljem, kao i rizika od dečijeg rada i eksplo-

¹ Nevenka Žegarac, Anita Burgund Isakov, Violeta Marković, Dženana Husremović, Alina Trkulja, “Wherever we go, someone does us harm. Violence against refugee and migrant children arriving in Europe through the Balkans”, August 2022, Belgrade: Balkans Migration and Displacement Hub, Save the Children North West Balkans, pp. 33-99. Available at: <https://resourcecentre.savethechildren.net/pdf/Wherever-we-go-someone-does-us-harm-WEB.pdf/>.

² Annika Lems, Kathrin Oester, Sabine Strasser, “Children of the Crisis: Ethnographic Perspectives on Unaccompanied Refugee Youth in and en Route to Europe”, *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 2020, Vol. 46, No. 2, pp. 315–335.

³ UNICEF, *Child Protection – Migrant and Displaced Children*, 2021, Available at: <https://www.unicef.org/migrant-refugee-internally-displaced-children>.

⁴ Nevenka Žegarac, Anita Burgund Isakov, Violeta Marković, Dženana Husremović, Alina Trkulja, “Wherever we go, someone does us harm. Violence against refugee and migrant children arriving in Europe through the Balkans”, August 2022, Belgrade: Balkans Migration and Displacement Hub, Save the Children North West Balkans, pp. 33–99.

atacije. Ovoj deci je tako u velikoj meri oduzet normalan psiho-fizički razvoj, kontinuirano obrazovanje i bezbrižno detinjstvo⁵.

Prema podacima istraživačkog izveštaja za 2022. godinu (PIN) u Srbiji je psihička vulnerabilnost identifikovana kod 80% izbeglica, a kod njih čak 48% visoka psihička vulnerabilnost. Najčešći specifični izazovi u mentalnom zdravlju u prisilnim migracijama su depresija, anksioznost i post-traumatski stresni sindrom⁶. Prema rezultatima istog istraživanja izbeglice u tranzitu dožive u proseku čak 10 traumatskih događaja, a posebno je zabrinjavajuće što više od polovine njih doživi teške telesne povrede, ponižavanje i prisilno vraćanje sa granica, nešto manje njih torturu, ali i seksualno nasilje⁷.

Nasuprot ovih rizika, postoje i značajni protektivni individualni, porodični i sredinski faktori čijim delovanjem deca i mladi u prisilnim migracijama uspevaju da očuvaju mentalno zdravlje i razviju svoje kapacitete rezilijentnosti⁸. Rezilijentnost predstavlja kapacitet ljudi da se suoče, izbore, pa i transformišu usled nedaća koje život sa sobom nosi⁹. Iz ovog određenja rezilijentnosti prepoznavamo značaj njenog razvoja kod dece i mladih u odgovoru na izazove koje nose prisilne migracije.

Glavno pitanje kojim se u ovom radu bavimo jeste značaj razvoja rezilijentnosti kroz psihosocijalnu podršku kod dece i mladih u prisilnim migracijama kao faktora zaštite i osnaživanja ove dece na njihovom životnom putu. Najpre se kroz pregled literature i dosadašnjih istraživanja upoznajemo sa karakteristikama i veštinama rezilijentne dece, kao i spoljašnjim zaštitnim faktorima i faktorima rizika na Balkanskoj ruti. Zatim se u istraživačkom delu rada bavimo nalazima kvalitativnog istraživanja koji govore o oblicima i efikasnosti psihosocijalne podrške za decu i mlade u prisilnim migracijama u Srbiji, izazovima u pružanju iste i preporukama za prevazilaženje postojećih problema.

⁵ Nevenka Žegarac, Natalija Perišić, Anita Burgund Isakov, Katarina Lončarević, Violeta Marković, „Zaštita dece u migracijama: Pristup zasnovan na pravima”, 2021, Beograd: Univerzitet u Beogradu – Fakultet političkih nauka, Centar za istraživanja u socijalnoj politici i socijalnom radu, str. 21–85.

⁶ Jana Dimoski, Maša Vukčević Marković, „Mentalno zdravlje i dobrobit izbeglica i tražilaca azila u Srbiji”, 2022, Beograd: Psychosocial Inovation Network, str. 3–33.

⁷ *Ibidem*, str. 3–33.

⁸ Ann S. Masten, Angela J. Narayan, “Child Development in the Context of Disaster, War, and Terrorism: Pathways of Risk and Resilience”, *The Annual Review of Psychology*, 2012, Institute of Child Development: University of Minnesota, No. 63, pp. 227–257. doi: 10.1146/annurev-psych-120710-100356.

⁹ Edith Grotberg, “A Guide to Promoting Resilience in Children: Strengthening the Human Spirit. The International Resilience Project”, *Early Childhood Development: Practice and Reflections series*, 2003, No. 7, pp. 1–43.

KARAKTERISTIKE LIČNOSTI I VEŠTINE REZILIJENTNE DECE I SPOLJAŠNJI ZAŠTITNI FAKTORI

Kroz četiri talasa proučavanja rezilijentnosti, istraživači su pošli od toga da je ona retka i specifična kod nekih individua, a došli do toga da se ona može naučiti i razviti kod svake osobe¹⁰. Jedna od savremenih definicija rezilijentnosti je ona koju daje Američko udruženje psihologa: „Rezilijentnost je proces i ishod uspešnog prilagođavanja teškim ili izazovnim životnim iskustvima posebno kroz mentalnu, emocionalnu i bihevioralnu fleksibilnost i prilagođavanje spoljašnjim i unutrašnjim zahtevima”¹¹.

Mnoge studije koje proučavaju rezilijentnost kod dece dolaze do rezultata koji su u velikoj meri međusobno slični¹². Kada govorimo o istaknutim osobinama ličnosti kod rezilijentne dece, Bernard¹³ izdvaja sledeće: socijalna kompetencija koja uključuje empatiju, prilagodljivost, dobre komunikacione veštine i smisao za humor; veštine rešavanja problema što podrazumeva snalažljivost, sposobnost apstraktnog mišljenja i veštine planiranja; kritička svest, odnosno pronicljivost i sposobnost prepoznavanja rizika i prilika; autonomija, odnosno nezavisnost, sposobnost preuzimanja kontrole i izražen osećaj sopstvenog identiteta; osećaj svrhe, odnosno ambicija i vera u svetlu budućnost, kao i sposobnost postavljanja konkretnih ciljeva.

Samoregulacija emocija i samopoštovanje su dva dodatna protektivna faktora koja izdvajaju Zolkoski i Bulok¹⁴ u svojim istraživanjima rezilijentnosti kod dece. Uspešna regulacija emocija posebno je istaknuta kod dece koja imaju miran temperament, koja poteškoće doživljavaju kao priliku za učenje i koja preuzimaju inicijativu u potrazi za mentorom i obrazovnim mogućnostima. Deca koja uspešno savladavaju prepreke i teškoće stiču osećaj samopoštovanja što im dalje daje motivaciju za nove izazove, kao i veru u bolju budućnost.

¹⁰ Bethdalie Cruz, *Adolescent Protective Factors Related to Resilience: Issues of Academic Self-Efficacy, Parental Involvement and Special Education Status*, PhD thesis, University of Denver, 2018, pp. 16–24.

¹¹ American Psychological Association, *APA Dictionary of Psychology*, Available from: <https://dictionary.apa.org/resilience>, (Accessed: February 7, 2024).

¹² Ann S. Masten, Angela J. Narayan, *The Annual Review of Psychology*, “Child Development in the Context of Disaster, War, and Terrorism: Pathways of Risk and Resilience”, pp. 227–257.

¹³ Bonnie Benard, “Fostering resilience in children”, *ERIC Digest*, ERIC Publication, 1995, pp. 1–6.

¹⁴ Staci M. Zolkoski, Lyndal M. Bullock, “Resilience in children and youth: A review”. *Children and Youth Services Review*, Vol. 34, No. 12, December 2012, pp. 2295–2303. Available at: <http://dx.doi.org/10.1016/j.childyouth.2012.08.009>.

Povezana sa uspešnom regulacijom emocija je i sposobnost samokontrole, gde se sam trud za uspostavljanjem kontrole nad sopstvenim životom smatra unutrašnjim zaštitnim faktorom. Nakon uragana Katrina i njegovih posledica, pokazalo se da su rezilijentnija bila ona deca koja su pravila planove za budućnost i inhibirala neželjena ponašanja¹⁵. Takođe, osećaj kompetencije i samoeфикаsnosti pokazali su se kao protektivni faktori kod dece koja su preživela uragan Flojd¹⁶ i upravo su ova deca postigla najbolje rezultate u kasnijem istraživanju njihovog posttraumatskog rasta.

Težnja adolescenata da duboko promišljaju o negativnim iskustvima nekad je povezivana sa rizikom od depresivnosti. Sa druge strane, pokazalo se da je ovo za decu koja su preživela uragan Katrinu bio jasan prediktor post-traumatskog rasta¹⁷. Na osnovu ovoga može se zaključiti da je duboko promišljanje povezano sa iznalaženjem smisla o preživljenim događajima i integracijom tog smisla u sopstvenu ličnost i iskustvo¹⁸, dakle sa ojačavanjem sopstvene rezilijentnosti.

Veštine akulturacije i jezičke veštine su naročito povezane sa boljom integracijom i prilagođavanjem u novu sredinu za decu i mlade u prisilnim migracijama koja su zbog rata ili drugih razloga morala da potraže utočište u drugim društvima¹⁹. Studija u kojoj su učestvovalе izbeglice iz Somalije pokazala je da je talenat za učenje jezika bio povezan sa manjim nivoom simptoma PTSD kod mladih²⁰. Jezičke veštine su bile povezane i sa višim akademskim i socijalnim uspehom kod mladih kambodžanskih izbeglica koje su imigrirale u

¹⁵ Andrew M. Terranova, Paul Boxer, Amanda Morris, „Factors influencing the course of posttraumatic stress following a natural disaster: children’s reactions to Hurricane Katrina”, *Journal of Applied Developmental Psychology*, Vol. 30, No. 3, May 2009, pp. 344–355. Available at: <http://dx.doi.org/10.1016/j.appdev.2008.12.017>.

¹⁶ Cheryl H. Cryder, Ryan P. Kilmer, Richard G. Tedeschi, Lawrence G. Calhoun, “An exploratory study of posttraumatic growth in children following a natural disaster”, *American Journal of Orthopsychiatry*, 2006, Vol. 76, No. 1, pp. 65–69.

¹⁷ Ryan P. Kilmer, Virginia Gil-Rivas, “Exploring posttraumatic growth in children impacted by Hurricane Katrina: correlates of the phenomenon and developmental considerations”, *Child Development*, July 2010, Vol. 81, No. 4, pp. 1210–1226.

¹⁸ Ann S. Masten, Angela J. Narayan, *The Annual Review of Psychology*, “Child Development in the Context of Disaster, War, and Terrorism: Pathways of Risk and Resilience”, pp. 227–257.

¹⁹ American Psychological Association, “Resilience and recovery after war: Refugee children and families in the United States”, 2010, Washington, DC, pp. 17–93. Available at: <https://www.apa.org/pubs/reports/refugees-full-report.pdf>.

²⁰ Linda L. Halc’on, Cheryl L. Robertson, Kay Savik, David R. Johnson, Marline A. Spring, “Trauma and coping in Somaliand Oromo youth”, *Journal of Adolescent Health*, July 2004, Vol. 35, No. 1, pp. 17–25.

SAD²¹. U istraživanju na istoj ovoj grupi dece, pozitivan stav prema američkoj kulturi i osećaj dvostruke kulturne pripadnosti takođe se pokazao kao prediktor uspeha i prilagođenosti.

Deca i mladi su u kontekstu prisilnih migracija primorani da razvijaju strategije snalaženja²² kako bi preživeli. Za uspešne strategije snalaženja koje podstiču razvoj rezilijentnosti potrebne su veštine kao što su veštine rešavanja problema koje uključuju traženje informacija od značaja, traženje pomoći, razmatranje alternativnih načina rešavanja problema ili promena cilja u krajnjem slučaju. Sledeća je veština regulisanja emocija, odnosno sagledavanje svojih emocija i uzdržavanja od burnih reakcija u stresnim situacijama²³. Još jedna veština koja je neophodna za uspešnu strategiju snalaženja je uspešna procena teškoća, a ona uključuje logičku analizu situacije, prepoznavanje rizika, kao i pronalaženje smisla i pouka iz proživljenih iskustava i razmatranje mogućih daljih rešenja u skladu sa njima²⁴.

Prepoznavanje i razvoj navedenih osobina i veština od strane pomagača kroz psihosocijalnu podršku posebno je značajan za ojačavanje kapaciteta rezilijentnosti kod dece i mladih u prisilnim migracijama. Ove osobine čine decu otpornijom na negativne uticaje iz sredine, ali i sposobnijom da na te uticaje uspešno odgovore kroz razvoj navedenih veština.

Rezilijentnost je dugo bila sagledavana kao individualna osobina ili kvalitet kod deteta²⁵. Međutim, savremeni naučnici²⁶ smatraju da rezilijentnost nastaje kombinacijom individualnih, porodičnih i širih društvenih faktora. Razumevanje ovih faktora i mobilisanje ne samo individualnih, već i porodičnih

²¹ J. J. Hubbard, *Adaptive functioning and post-traumatic symptoms in adolescent survivors of massive childhood trauma*, PhD thesis, 1997, University Minnesota, Twin Cities.

²² Nevenka Žegarac, *Deca govore: rizik od trgovine ljudima i rezilijentnost dece u Jugoistočnoj Evropi, Izveštaj za Srbiju*, Save the Children UK, Beograd 2007, str. 18–25.

²³ Rudolf H. Moos, Jeanne A. Schaeffer, "Life transitions and crises: a conceptual overview", *Coping with the Life crises: an integrated approach*, New York: Plenum Press, 1986, pp. 3–28.

²⁴ Nevenka Žegarac, *Izveštaj za Srbiju, „Deca govore: rizik od trgovine ljudima i rezilijentnost dece u Jugoistočnoj Evropi”*, str. 18–25.

²⁵ Jeanne H. Block, Jack Block, "The role of ego-control and ego resiliency in the organization of behavior". *Minnesota Symposium on Child Psychology*, Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates, 1980, Vol. 13, pp. 39–101.

²⁶ Suniya S. Luthar, Dante Cicchetti, Bronwyn Becker, "The construct of resilience: A critical evaluation and guidelines for future work", *Child Development*, Vol. 71, No. 3, pp. 543–562.

i društvenih resursa neophodno je i za pružanje adekvatne psihosocijalne podrške kroz koju će se razvijati rezilijentnost kod dece i mladih.

Autoritativan roditeljski stil se pokazao kao značajan predikator rezilijentnosti kod dece. Ovaj roditeljski stil podrazumeva odgovorne, racionalne, dosledne i zahtevne, a istovremeno podržavajuće roditelje koji su uključeni u živote svoje dece i pružaju im ljubav, što pruža deci osećaj stabilnosti i kontinuiteta²⁷. Siguran odnos afektivne vezanosti sa roditeljem još jedan je prediktivni faktor koji je jedan od uslova za emocionalnu samoregulaciju i razvoj zaštitnih faktora koji ojačavaju rezilijentnost, a među kojima su dobra samoprocena, samoeфикаsnost i razumevanje socijalnih ponašanja²⁸. Funkcionalni kapaciteti roditelja da odgovore na potrebe dece pre, tokom i nakon preživljene krize su takođe značajan faktor. Jake porodične veze su bile i predikator razvoja rezilijentnosti kod dece žrtava političkog nasilja u Palestini²⁹.

Škola i obrazovni programi u centrima za azil i u zajednici su takođe značajni zaštitni faktori jer omogućavaju deci u migracijama uspostavljanje dnevne rutine, pružaju im osećaj sigurnosti, daju podršku roditeljima i podstiču prosocijalno ponašanje. Oni takođe predstavljaju mesto za povezivanje i podršku među vršnjacima, kao i mesto za konstruktivne aktivnosti, mentorstvo i samoizražavanje što su sve i faktori razvoja rezilijentnosti³⁰. Deca se kroz obrazovne sisteme takođe mogu nadgledati na centralizovan način, što je važno i za redovnu proveru njihovog fizičkog i mentalnog zdravlja³¹.

Uloga staratelja i vaspitača u ustanovama za brigu o deci je takođe značajna za razvoj njihove rezilijentnosti, što se pokazalo i u komparativnoj studiji u dve ustanove za nezbrinutu decu nakon rata u jednoj istočno-afričkoj državi³².

²⁷ Diana Baumrind, "Rearing competent children", In W. Damon (Ed.), *Child development today and tomorrow*, 1989, pp. 349–378, Jossey-Bass/Wiley.

²⁸ Nevenka Žegarac, *Deca govore: rizik od trgovine ljudima i rezilijentnost dece u Jugoiistočnoj Evropi*, Izveštaj za Srbiju, str. 18–25.

²⁹ Samir Quota, Raija -Leena Punamaki, Eyad El Sarraj, "Child development and family mental health in war and military violence: the Palestinian experience", *International Journal of Behavioral Development*, 2008, Vol. 32, No. 4, pp. 310–321.

³⁰ Ann S. Masten, Angela J. Narayan, *The Annual Review of Psychology*, "Child Development in the Context of Disaster, War, and Terrorism: Pathways of Risk and Resilience", pp. 227–257.

³¹ Theresa S. Betancourt, Kashif Tanveer Khan, "The mental health of children affected by armed conflict: Protective processes and pathways to resilience", *International Review of Psychiatry, Cambridge*, July 2008, Vol. 20, No. 3, pp. 317–328.

³² Peter H. Wolff, Gebremeskel Fesseha, "The orphans of Eritrea: Are orphanages part of the problem or part of the solution?", *American Journal of Psychiatry*, 1998, Vol. 155, No. 10, pp. 1319–1324.

Istraživači su utvrdili da je znatno niži nivo stresa i uznemirenosti bio zabeležen kod dece koja su imala podržavajuć, poverljiv i empatičan odnos sa vaspitačima u odnosu na decu kojoj je pružano samo osnovno zadovoljenje potreba³³.

Socijalnu podršku koju deca i mladi mogu dobiti od vladinih i nevladinih institucija u državama Balkanske rute možemo podeliti na tri glavne dimenzije³⁴: instrumentalnu, koja podrazumeva pomoć u izvršavanju konkretnih zadataka; informativnu, koja podrazumeva informacije i uputstva kako bi pojedinac mogao uspešno da obavlja svakodnevne zadatke; i emocionalnu koja podrazumeva brigu, empatiju i utehu koju pružaju drugi. Kuterovac-Jagodić³⁵ navodi da je zapravo neadekvatna socijalna podrška u ratovima i prisilnim migracijama glavni prediktor kasnijeg javljanja post-traumatskog stresnog sindroma koji može trajati onda i godinama nakon traume.

Kulturološka uverenja i religijske prakse mogu imati značajnu ulogu u lečenju mentalnog zdravlja u ratom pogođenim društvima. Fernando³⁶ je proučavajući rezilijentnu decu bez roditeljskog staranja nakon ratnih sukoba na Šri Lanci otkrio da su vaspitači sa decom praktikovali budističke verske obrede koji su uključivali meditaciju, recitovanje pet pravila budizma, čitanje priča i uopšteno budističko razumevanje životnih okolnosti kao važnih za suočavanje sa teškoćama. Uočeno je da su ovi obredi pružali deci osećaj sigurnosti i strukture, kao i da su pomogli deci da razumeju i prihvate preživljena traumatska iskustva, što je uticalo na razvoj njihove rezilijentnosti.

Intervencije koje uključuju kulturne i religijske prakse pružaju osobama osećaj poznatog, sigurnosti i poverenja i za neke osobe mogu biti daleko delotvornije od nepoznatih intervencija u mentalnom zdravlju, zasnovanih na zapadnoj psihologiji. Poznavanje kulturnog identiteta je osnova razumevanja načina na koji dete doživljava traumu i kako mu kroz psihosocijalnu podršku možemo pomoći da je prevaziđe.

Faktori rizika za decu i mlade u migracijama na Balkanskoj ruti

Migracije se uglavnom dele na dobrovoljnije i prisilne, čime se sugeriše jasna distinkcija između ekonomskih, kao što su nezaposlenost, siromaštvo, nedo-

³³ *Ibidem*, pp. 1319–1324.

³⁴ Cathy Donald Sherbourne, Anita L. Stewart, "The MOS social support survey", *Social Science & Medicine*, 1991, Vol. 32, No. 6, pp. 705–714.

³⁵ Gordana Kuterovac-Jagodić, "Posttraumatic stress symptoms in Croatian children exposed to war: A prospective study", *Journal of Clinical Psychology*, 2003, Vol. 59, No. 1, pp. 9–25.

³⁶ Chandima Fernando, *Children of war in Sri Lanka: Promoting resilience through faith development*, 2006, PhD thesis, University of Toronto.

voljne mogućnosti za obrazovne i političkih faktora kao što su politička nestabilnost, ratovi, sukobi etničkih i političkih grupa, iako su ovi faktori često nerazdvojivi³⁷. Nezaposlenost i siromaštvo nisu samo ekonomski problem već i politički, a ljudi se odlučuju na migracije usled kombinacije više različitih faktora koji mogu biti ekonomski, politički, socijalni i ekološki³⁸.

Balkanska ruta bila je aktivna i pre 2015. godine, ali je te godine izazvala posebnu pažnju međunarodne zajednice kada je od strane agencija Ujedinjenih nacija utvrđeno da je od skoro milion izbeglica koje su pristigle u Nemačku čak njih 80% prošlo upravo ovom rutom³⁹. Već u aprilu 2016. dolazi do potpisivanja sporazuma između Evropske Unije i Turske koji je imao za cilj suzbijanje migracija⁴⁰, a kao posledica ovog sporazuma došlo je i do zatvaranja granica država Balkanske rute, kao i do značajnog pada broja migranata.

Ipak, migracije su se nastavile iregularnim putem, a ljudi i deca u izbeglištvu su bili prinuđeni da se oslone na krijumčare i izloženi mnogobrojnim rizicima⁴¹. Svako dete koje je učestvovalo u istraživanju *Wherever we go someone does us harm*⁴² prijavilo je da je pretrpelo neki oblik nasilja od granične policije, a trećina ove dece je prijavila da je nasilje koje su preživeli bilo brutalno i okrutno. Ova vrsta nasilja dešava se pre svega u oblastima blizu granice između dve zemlje i tokom praksi nasilnog proterivanja (eng. *push backs*). Tokom nasilnog proterivanja takođe može doći i do separacije porodica, što su mnoga deca opisala kao najtraumatičnija iskustva tokom puta. Jedno od troje dece je prijavilo strah ili nasilje od strane krijumčara u gore navedenom istraživanju. Deca i mladi su ovde u riziku od fizičkog, verbalnog i seksualnog nasilja, kidnapovanja, kao i ostavljanja u nehumanim uslovima u slučaju da nemaju

³⁷ Raia Apostolova, "The Real Appearance of the Economic/Political Binary: Claiming Asylum in Bulgaria. Intersections", *East European Journal of Society and Politics*, 2016, Vol. 2, No. 4, pp. 33–50.

³⁸ Nevenka Žegarac, Natalija Perišić, Anita Burgund Isakov, Katarina Lončarević, Violeta Marković, *Zaštita dece u migracijama: Pristup zasnovan na pravima*, str. 21–85.

³⁹ Danilo Mandić, "Anatomy of a refugee wave: Forced migration on the Balkan route as two processes", *Europe Now Journal*, 2017.

⁴⁰ European Commission, "Implementing the Eu–Turkey statement", Fact Sheet, 2016.

⁴¹ Jovana Arsenijević, Erin Schillberg, Aurelie Ponthieu, Lucio Malvisi, "A crisis of protection and safe passage: Violence experienced by migrants/refugees travelling along the western Balkan corridor to northern Europe", *Conflict and Health*, 2017, Vol. 11, No. 6, pp. 293–302.

⁴² Nevenka Žegarac, Anita Burgund Isakov, Violeta Marković, Dženana Husremović, Alina Trkulja, "Wherever we go, someone does us harm. Violence against refugee and migrant children arriving in Europe through the Balkans", pp. 33–99.

novca za dalji put ili su usled povreda onemogućena da nastave put dalje. Pored nehigijenskih uslova u prihvatnim centrima, loše organizacije i nedovoljno zaposlenih, deca i mladi su prijavili strah od silovanja, krađe, kao i tuče između etničkih grupa⁴³.

Pored ovih, deca su izložena i rizicima od seksualne zloupotrebe i nasilja, psihološkog i verbalnog nasilja, porodičnog nasilja, pritvora, nasilja od strane drugih izbeglica i migranata sa kojima putuju, dečijim brakovima, dečijem radu i eksploataciji, kidnapovanju, trgovini ljudima, dugoročnom isključenju iz obrazovnog sistema, diskriminaciji i rasizmu i drugim traumatskim iskustvima⁴⁴ koja mogu imati ozbiljne posledice na njihovo mentalno zdravlje. Prema statistikama devojčice su više izložene riziku od seksualnog nasilja i trgovine ljudima, dok su dečaci u većem riziku od svih ostalih oblika nasilja⁴⁵. Reakcije na nasilje se takođe mogu razlikovati u odnosu na pol deteta, te je nakon terorističkog napada u Izraelu utvrđeno da devojčice su većinom prijavljivale simptome PTSD, dok su dečaci većinom imali agresivne reakcije⁴⁶.

Uzrast i razvojna faza takođe predstavljaju značajan faktor rizika. Starija deca su u većem riziku od trajnih posledica traumatskih događaja zato što su sposobnija da kognitivno razumeju događaje u njihovom okruženju, mobilnija su, više su izložena sadržajima iz zajednice i iz medija i imaju šire socijalne mreže. Starija deca su takođe u većem riziku od kidnapovanja, silovanja i regrutovanja u ratne i druge sukobe⁴⁷. Još neki od individualnih faktora rizika su i agresivnost, smanjena samokontrola, problemi adekvatnog razumevanja situacije, neadekvatne strategije prevazilaženja problema, niska socijalna kompetencija i sniženo samopoštovanje⁴⁸.

Podsticanjem rezilijentnosti se ovoj deci pre svega može pomoći da naprave bezbedne i racionalne izbore kako bi se sačuvala od ovih rizika. Ipak, ovo nikako nije dovoljno te je deci koja su pretrpela ovakve traume potrebno

⁴³ *Ibidem*, pp. 33–99.

⁴⁴ Nevenka Žegarac, Natalija Perišić, Anita Burgund Isakov, Katarina Lončarević, Violeta Marković, *Zaštita dece u migracijama: Pristup zasnovan na pravima*, str. 21–85.

⁴⁵ American Psychological Association, “Resilience and recovery after war: Refugee children and families in the United States”, pp. 17–93.

⁴⁶ Avital Laufer, Zahava Solomon, “Gender differences in PTSD in Israeli youth exposed to terror attacks”, *Journal on Interpersonal Violence*, 2009, Vol. 24, No. 6, pp. 959–976.

⁴⁷ Ann S. Masten, Angela J. Narayan, *The Annual Review of Psychology*, “Child Development in the Context of Disaster, War, and Terrorism: Pathways of Risk and Resilience”, pp. 227–257.

⁴⁸ Jasna Hrnčić, „Prestupništvo mladih: rizici, tokovi i ishodi”, 2009, Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, str. 94–116.

obezbediti različite oblike psihosocijalne podrške, kao i specijalizovanu psihološku pomoć.

PSIHOSOCIJALNA PODRŠKA I REZILIJENTNOST KOD DECE I MLADIH NA BALKANSKOJ RUTI – NALAZI ISTRAŽIVANJA

Sve države Balkanske rute ratifikovale su konvencije koje štite dečija prava, ljudska prava i prava izbeglica i na taj način se obavezale da će deci i mladima pružiti potrebnu pomoć, što uključuje i psihosocijalnu podršku. Psihosocijalna podrška je osnovno sredstvo očuvanja mentalog zdravlja i razvoja rezilijentnosti kod dece i mladih u prisilnim migracijama. Iako postoji veliki broj različitih oblika ove podrške, ne postoji njena precizna ni opšteprihvaćena definicija. Programi psihosocijalne podrške za decu pogođenu ratnim okolnostima ili migracijama u svetu razvijaju se iz tri osnove: kreativno-ekspresivni, psihoedukativni i rekreativni⁴⁹, dok su pet principa uspešnih programa za decu u pokretu podsticanje osećanja sigurnosti i smirenosti, samo-efikasnosti i grupne efikasnosti, zajedništva i grupne solidarnosti i podsticanje nade i vere u bolju budućnost⁵⁰.

U narednom delu ovog rada biće predstavljeni nalazi empirijskog istraživanja⁵¹ sprovedenog u periodu od jula do septembra 2023. godine na teritoriji Beograda, Subotice i Niša. U ovom istraživanju je korišćena kvalitativna metodologija, a kao metod prikupljanja podataka korišćeni su polustrukturisani intervjui. Najpre su mapirani relevantni akteri iz vladinog i nevladinog sektora u Srbiji koje se bave pružanjem psihosocijalne podrške za decu i mlade u prisilnim migracijama, a zatim su metodom prigodnog uzorka određeni učesnici u istraživanju. Uzorak čini 23 stručna radnika koja imaju višegodišnje iskustvo u pružanju psihosocijalne podrške deci i mladima iz izbegličke populacije koja su na svom putu preko Balkanske rute prošla kroz Srbiju. S obzirom da je tokom istraživanja utvrđeno da se direktnim pružanjem psihosocijalne podrške velikom većinom bave organizacije nevladinog sektora, fokus je bio prikupljanje iskustava ovih zaposlenih. Uzorak je obuhvatio troje zaposlenih

⁴⁹ Emmy E. Werner, "Children and war: Risk, resilience, and recovery", *Development and Psychopathology*, Cambridge University Press, 2012, No. 24, pp. 553–558.

⁵⁰ Ann S. Masten, Angela J. Narayan, *The Annual Review of Psychology*, "Child Development in the Context of Disaster, War, and Terrorism: Pathways of Risk and Resilience", pp. 227–257.

⁵¹ Anja Marković, *Rezilijentnost kod dece i mladih u prisilnim migracijama na Balkanskoj ruti*, Univerzitet u Beogradu: Fakultet političkih nauka, Beograd, 2023, str. 54–94. (Master teza)

iz vladinog sektora, dva profesionalna staratelja i 18 zaposlenih iz sledećih nevladinih organizacija: UNHCR, Mreža psihosocijalnih inovacija, Centar za integraciju mladih, Grupa 484, NVO Atina, Međunarodna mreža pomoći, Jesuit refugee service, Info Park, Crveni Krst Subotica, Indigo i Centar za kriznu politiku i reagovanje. Dobijeni podaci su analizirani tematskom analizom, a u okviru prethodno određenih tematskih celina.

Prema nalazima ovog istraživanja, među oblicima psihosocijalne podrške za decu i mlade na Balkanskoj ruti izdvajaju se kao osnovne i najčešće usluge savetovanja, informisanja, koordinacije i upućivanja na druge institucije koje pružaju vladin i nevladin sektor. Preko ovih usluga stručnjaci mogu uputiti decu i mlade na druge aktere, usluge i programe koji se posredno ili neposredno bave razvojem rezilijentnosti. Sledeći najčešći oblik podrške su usluge psihološke prve pomoći i osnoga psihosocijalna podrška, za koju je obučena velika većina pomagača iz oba sektora.

Grupne radionice koje sprovodi nevladin sektor prepoznate su od strane stručnjaka kao izuzetno značajne u razvoju ličnih karakteristika rezilijentnosti kod dece. U skladu i sa nalazima prethodnih istraživanja⁵², socijalna kompetencija, veštine rešavanja problema, kritička svest, autonomija, osećaj svrhe, kao i razvoj novih veština i znanja, samopouzdanja i interpersonalnih veza⁵³ pokazale su se kao značajne za razvoj rezilijentnosti kod dece. Ovde se izdvajaju radionice upoznavanja gde deca mogu razviti komunikacione veštine i poverenje u druge; kreativne i sportske radionice gde deca mogu da se izraze kroz umetnost i igru; edukativne radionice, od čega se posebno izdvajaju radionice učenja jezika, gde deca povećavaju svoje kapacitete za integraciju, ali stiču znanja i veštine za uspešno snalaženje u novim situacijama⁵⁴; tu su i psihološke radionice gde je fokus na razvijanju ličnih kapaciteta, samopouzdanja, samopoštovanja, veština odgovora na stres i veština regulisanja emocija; kao i radionice praktičnih i zanatskih veština na kojima se kod dece podstiče samoaktivacija, autonomija i osećaj svrhe i radionice bezbednosti gde se razvija kritičko mišljenje i veštine prepoznavanja rizika.

Među karakteristikama efektivne psihosocijalne podrške u ovom istraživanju izdvaja se dečija participacija kako u radionicama, tako i u njihovom izboru i osmišljavanju; lični odnos sa osobom od poverenja za koji je potreban kontinuitet, empatija, razumevanje i senzibilnost pomagača; uključivanje različitih institucija i usluga i grupna kohezija i podrška među vršnjacima, sibličima i pripadnicima iste etničke grupe.

⁵² Bonnie Benard, *ERIC Digest*, "Fostering resilience in children", pp. 1–6.

⁵³ Charles S. Carver, *Journal of Social Issues*, "Resilience and thriving: Issues, models, and linkages", pp. 245–266.

⁵⁴ Nevenka Žegarac, *Deca govore: rizik od trgovine ljudima i rezilijentnost dece u Jugoslovenskoj Evropi*, Izveštaj za Srbiju, str. 18–25.

Sama dostupnost i kontinuitet psihosocijalne podrške izdvojeni su od strane stručnjaka kao najvažniji preduslovi za očuvanje mentalnog zdravlja i razvoj rezilijentnosti kod dece i mladih, međutim tranzitni kontekst ima svoje specifičnosti koje otežavaju kontinuitet kao što su nepredvidivost, promenljivost i nedostatak kontrole nad vremenom, kako je utvrđeno i kroz prethodna istraživanja iz ove oblasti⁵⁵. Dostupnost usluga varira u odnosu na region i različite smeštajne objekte. Ona je tako, prema navodima stručnjaka, veoma ograničena za izbeglice i migrante koji se nalaze u pograničnim prihvatnim centrima i centrima za azil u odnosu na one koji se nalaze u urbanim sredinama. Faktor ograničenja je i nedovoljna informisanost dece gde i kako mogu dobiti ove usluge, kao i ograničena dostupnost kulturnih medijatora i prevodioca^{56,57}.

U nalazima ovog istraživanja vidimo i da pomagači smatraju da su mlađa deca rezilijentnija od starije. Ovo stanovište se pak može posmatrati u svetlu kognitivne nezrelosti mlađe dece da na adekvatan način razumeju svet oko sebe, te tako njihov uzrast i razvojna faza predstavljaju faktore zaštite, ali ne i uslovno predikatore rezilijentnosti⁵⁸. Zavisno od uzrasta treba prilagoditi programe razvoja rezilijentnosti svoj deci kako bi se njihovi kapaciteti pravilno razvijali.

Roditeljsko prisustvo i podrška značajan je protektivni faktor i predikator rezilijentnosti koji je potvrđen ovim istraživanjem. Dakle, posebnu pažnju treba posvetiti ponovnom ujedinjavanju porodice, kao i adekvatnom razvoju roditeljskih veština kroz psihosocijalnu podršku.

Lične osobine dece koje su pomagači naveli u velikoj meri se poklapaju sa prethodno navedenim istraživanjima o individualnim karakteristikama rezilijentne dece, a identifikovane osobine rezilijentnosti koje su specifične za ovu grupu dece su orijentisanost ka nematerijalnim vrednostima, talenat za učenje jezika i veštine akulturacije. Čini se da je razvoj ovih karakteristika kod dece direktan odgovor na iskustvo prisilnih migracija, što im je omogućilo bolju adaptaciju, odnosno ojačalo njihovu rezilijentnost.

⁵⁵ Maria Caterina Gargano, Dean Ajduković, Maša Vukčević Marković, "Mental Health in the Transit Context: Evidence from 10 Countries, *International Journal of Environmental Research and Public Health*", *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 2022, Vol. 19, No. 6, p. 3476.

⁵⁶ *Ibidem*, p. 3476.

⁵⁷ Anja Marković, master teza, *Rezilijentnost kod dece i mladih u prisilnim migracijama na Balkanskoj ruti*, str. 54–94.

⁵⁸ Ann S. Masten, Angela J. Narayan, *The Annual Review of Psychology*, "Child Development in the Context of Disaster, War, and Terrorism: Pathways of Risk and Resilience", pp. 227–257.

Kao što je potvrđeno i u prethodnim istraživanjima⁵⁹, i ovde su praktičari prepoznali značajan uticaj kulture i religije na razvoj rezilijentnosti. Vera, uverenja i običaji mogu pružiti snagu, nadu, utehu, ublažiti simptome stresa, a i očuvati mentalno zdravlje. Međutim, fatalističko verovanje koje za posledicu ima nedovoljnu osvešćenost sebe kao individue i svojih sposobnosti nekad može biti i prepreka razvoju rezilijentnosti. Kako bi psihosocijalna podrška bila efektivna, neophodno ju je prilagoditi karakteristikama kulture iz koje deca i mladi dolaze.

Najveći izazovi u obezbeđivanju psihosocijalne podrške za decu i mlade

Kao najveći izazovi u obezbeđivanju psihosocijalne podrške ovim istraživanjem identifikovani su: nedostatak kontinuiteta i velika fluktuacija dece i mladih; nedostatak obučenih kulturnih medijatora; predrasude koje deca i mladi imaju prema stručnim radnicima, naročito psiholozima; nedovoljna senzibilnost i obučenost aktera koji nisu pomagači za rad sa osetljivim kategorijama; projektno finansiranje usluga koje dovodi do prekida postojećih usluga kada se projekat završi; opadanje motivacije za rad i nesigurnost radnog mesta za pomagače; određivanje uzrasta deteta; nedostatak odgovarajućih usluga u okviru državnog sistema za osetljive kategorije dece; nedovoljna informisanost dece o postojećim uslugama.

Od sistemskih prepreka u obezbeđivanju psihosocijalne podrške i pomoći izdvajaju se spore birokratske procedure i nedovoljna umreženost državnih institucija, zatim nepostojanje usluga kontinuirane psihosocijalne podrške koja se obezbeđuje od strane države, kao i nedovoljna umreženost nevladinih organizacija, nedostatak fondova i manjak zaposlenih. Izdvaja se i nepostojanje adekvatnih zdravstveno-socijalnih državnih ustanova u kojima bi se pružala sveobuhvatna i specijalizovana nega posebno ugroženoj kategoriji dece u migracijama kao što su deca koja su preživela seksualno nasilje ili trgovinu ljudima.

Saradnja vladinog i nevladinog sektora u pružanju psihosocijalne podrške je kao pomagači izveštavaju generalno zadovoljavajuća, ali i neophodna za pružanje podrške deci. Međutim, javljaju se određeni problemi kao što su nedostatak inkorporiranja u sistem dokazanih dobrih praksi kao što je uloga profesionalnih staratelja. Zatim, pomagači primećuju da se uspešna saradnja uglavnom zasniva na ličnim odnosima predstavnika ovih organizacija što nije održivo. Nejasna podela zaduženja ili nepoštovanje ove podele od strane određenih aktera izdvaja se kao problem koji izaziva najveću frustraciju kod

⁵⁹ Staci M. Zolkoski, Lyndal M. Bullock, *Children and Youth Services Review*, "Resilience in children and youth: A review", pp. 2295–2303.

pomagača. Pomagači iz oba sektora se slažu da je najmanje efikasna saradnja svih aktera sa sistemom zdravstvene zaštite što se pre svega odnosi na neefikasne procedure prijema dece i mladih u prisilnim migracijama u zdravstvene ustanove.

Većina pomagača zaključuje i da nemaju odgovarajuću podršku u radu. Ističu da je supervizija kao oblik podrške veoma retka ili nepostojeća, kao i psihološka podrška. Pomagači izražavaju nezadovoljstvo manjkom svih oblika podrške u radu osim obuka, koje međutim često ne odgovaraju na njihove potrebe. Iskusni pomagači obuke često doživljavaju kao ponavljajuće i preplavljujuće, dok ih manjeiskusni većinom smatraju korisnim. Grupe podrške pomagači vide kao najkorisniji oblik podrške koji im je trenutno dostupan, a izražavaju potrebu za standardizovanom psihološkom podrškom kako bi mogli da se izборе protiv vikarijske traume i sindroma izgaranja.

Preporuke

Neke od preporuka za sistemske promene su: samoodrživost nevladinih organizacija kako ne bi došlo do prekida usluga usled završetka projekta; uvođenje standardizovanih oblika psihosocijalne podrške za decu i mlade u migracijama u državni sistem kako bi im ista bila kontinuirano dostupna; inkorporiranje dokazanih oblika dobre prakse u državni sistem kako bi se rad istog unapredio, a jedno od mogućih rešenja je i subvencionisanje usluga nevladinog sektora od strane države; unapređenje saradnje između vladinog i nevladinog sektora kroz jasnu podelu zaduženja; osnivanje zdravstveno-socijalnih ustanova, kao i uvođenje specijalizovanih usluga i pomoći za žrtve trgovine ljudima i rodno zasnovanog nasilja od strane države.

Neke od preporuka za uvođenje novih praksi je međunarodno povezivanje pružaoca usluga koje za cilj ima razmenu iskustava i protok informacija o korisnicima, zatim obuke za stručne radnike iz oblasti kulturne senzibilnosti i senzibilnosti za rad sa osetljivim grupama, kao i zapošljavanje i obučavanje više kulturnih medijatora i postavljanje standarda za usluge prevođenja i pružanja psihosocijalne podrške, zatim blagovremena informisanost dece i mladih o postojećim uslugama i uvođenje standarda za procenu uzrasta dece.

Preporuke za uvođenje podrške pomagačima odnosi se na uvođenje redovne psihološke podrške kao odgovora na simptome emocionalne iscrpljenosti, kontinuiranog stresa i profesionalnog izgaranja, kao i uvođenje supervizije, obrzirom da je ovo bio najtraženiji oblik podrške. Preporučuje se i uvođenje standardizovane i redovne grupne (eng. *peer-to-peer*) podrške, kao i uključivanje pomagača u osmišljavanje obuka kako bi one mogle precizno odgovoriti na njihove potrebe.

Što se tiče unapređenja postojećih oblika psihosocijalne podrške za decu, preporuke su da se uvede više kreativnih i sportskih aktivnosti van smeštajnih jedinica i centara za azil, kao i više programa integracije u školski sistem,

zatim rad na ličnom razvoju dece i rad na njihovim interpersonalnim veština-
ma, kao i rad na veštinama integracije u lokalnu zajednicu.

ZAKLJUČAK

Glavno pitanje ovog istraživanja bilo je kako razviti i primeniti efikasne strategije psihosocijalne podrške i podsticanja rezilijentnosti kod dece i mladih u prisilnim migracijama, a u cilju očuvanja njihovog mentalnog zdravlja, unapređenja njihove sposobnosti odgovora na izazove i integracije u novu društvenu sredinu.

Kroz proučavanje karakteristika rezilijentnosti u ovom radu mogli smo da vidimo koje je osobine, sposobnosti, veštine i protektivne faktore važno podsticati kod dece u prisilnim migracijama, kao i to da na razvoj rezilijentnosti utiče kompleksna veza individualnih, porodičnih i sredinskih faktora. Ovi faktori ukazuju na postojanje mnogih potencijalnih resursa čije bi razumevanje i mobilizacija u značajnoj meri doprinelo očuvanju mentalnog zdravlja i razvoju rezilijentnosti. Kroz kontekst migracija na Balkanskoj ruti smo pored razloga zbog kojih se deca i mladi odlučuju na migracije mogli da vidimo mnogobrojne faktore rizika od nasilja i eksploatacije kojima su deca izložena na svom putu i od kojih je neophodno da ih kao društvo zaštitimo.

Istraživački deo rada daje doprinos u razumevanju dostupnih oblika psihosocijalne podrške u Srbiji, njihovih karakteristika i dostupnosti u korelaciji sa razvojem rezilijentnosti kod dece i mladih u prisilnim migracijama. Rezultati ovog istraživanja dalje daju uvid u razumevanje pojma rezilijentnosti i njenog uticaja na blagostanje dece od strane praktičara, kao i u kompleksan uticaj kulture, religije i porodičnih vrednosti na očuvanje mentalnog zdravlja i razvoj rezilijentnosti. Značajan je i uvid u različite izazove sa kojima se pomagači susreću u pružanju psihosocijalne podrške od kojih se posebno izdvajaju sistemske prepreke, saradnja između vladinog i nevladinog sektora i nedostatak podrške pomagačima. Ovo istraživanje takođe pruža i konkretne preporuke za rešavanje postojećih problema.

Praktično inkorporiranje elemenata razvoja rezilijentnosti u psihosocijalnu podršku podstaklo bi njenu veću efektivnost kao i dugotrajnost njenih rezultata. Praksa koja će se fokusirati na razvoj dečijih snaga, a ne samo na obezbeđivanje osnovnih uslova i umanjenje štete u tranzitnom kontekstu omogućila bi deci i mladima da očuvaju svoje mentalno zdravlje i razviju potrebne sposobnosti koje će im pomoći da uspešno nastave put, adaptiraju se i integrišu se u lokalnu zajednicu. Radom na individualnim, porodičnim i sistemskim kapacitetima razvoja rezilijentnosti ovako bi se ostvario značajan pozitivan uticaj na budućnost ove dece, ali i društva u celini.

Svako dete ima pravo na bezbrižno detinjstvo, zdrav psiho-fizički razvoj i svetlu budućnost. Kao akademski i humanitarni radnici naša je dužnost da zagovaramo njihova prava, pružimo efikasnu podršku i gradimo svet u kojem

će sva deca, a naročito ona vulnerabilna, kao što su deca u prisilnim migracijama, imati priliku da se razvijaju, rastu i ostvare svoje pune potencijale.

BIBLIOGRAFIJA

1. American Psychological Association, *APA Dictionary of Psychology*. Available from: <https://dictionary.apa.org/resilience> (Accessed February 7, 2024).
2. American Psychological Association, "Resilience and recovery after war: Refugee children and families in the United States", Washington, DC, 2010, pp. 17–93. Available at: <https://www.apa.org/pubs/reports/refugees-full-report.pdf>.
3. Apostolova Raia, "The Real Appearance of the Economic/Political Binary: Claiming Asylum in Bulgaria. Intersections", *East European Journal of Society and Politics*, 2016, Vol. 2, No. 4, pp. 33–50.
4. Arsenijević Jovana, Schillberg Erin, Ponthieu Aurelie, and Malvisi Lucio, "A crisis of protection and safe passage: Violence experienced by migrants/refugees travelling along the western Balkan corridor to northern Europe", *Conflict and Health*, 2017, Vol. 11, No. 6, pp. 293–302.
5. Baumrind Diana, "Rearing competent children", In W. Damon (Ed.), *Child development today and tomorrow*, 1989, pp. 349–378, Jossey-Bass/Wiley.
6. Benard Bonnie, "Fostering resilience in children", *ERIC Digest*, ERIC Publication, 1995, pp. 1–6.
7. Betancourt Theresa S., and Khan Kashif Tanveer, "The mental health of children affected by armed conflict: Protective processes and pathways to resilience", *International Review of Psychiatry*, Cambridge, July 2008, Vol. 20, No. 3, pp. 317–328.
8. Block Jeanne H., and Block Jack, "The role of ego-control and ego resiliency in the organization of behavior". *Minnesota Symposium on Child Psychology*, Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates, 1980, Vol. 13, pp. 39– 101.
9. Carver Charles S., "Resilience and thriving: Issues, models, and linkages", *Journal of Social Issues*, 1998, Vol. 54, No. 2, p. 251.
10. Cruz Bethdalie, *Adolescent Protective Factors Related to Resilience: Issues of Academic Self-Efficacy, Parental Involvement and Special Education Status*, PhD thesis, University of Denver, 2018, pp. 16–24.
11. Cryder Cheryl H., Kilmer Ryan P., Tedeschi Richard G., and Calhoun Lawrence G., "An exploratory study of posttraumatic growth in children following a natural disaster", *American Journal of Orthopsychiatry*, 2006, Vol. 76, No. 1, pp. 65–69.
12. Dimoski Jana, and Vukčević Marković Maša, „Mentalno zdravlje i dobrobit izbeglica i tražilaca azila u Srbiji” , 2022, Psychosocial Inovation Network, Beograd, str. 3–33.
13. European Commission, "Implementing the Eu–Turkey statement", Fact Sheet, 2016.

14. Fernando Chandima, *Children of war in Sri Lanka: Promoting resilience through faith development*, PhD thesis, University of Toronto, 2006.
15. Gargano Maria Caterina, Ajduković Dean, and Vukčević Marković Maša, "Mental Health in the Transit Context: Evidence from 10 Countries, *International Journal of Environmental Research and Public Health*", *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 2022, Vol. 19, No. 6, p. 3476.
16. Grotberg Edith, "A Guide to Promoting Resilience in Children: Strengthening the Human Spirit. The International Resilience Project", *Early Childhood Development: Practice and Reflections series*, 2003, No. 7, pp. 1–43.
17. Halc' on Linda L., and Robertson Cheryl L., Savik Kay, Johnson David R., Spring Marline A., "Trauma and coping in Somaliand Oromo youth", *Journal of Adolescent Health*, July 2004, Vol. 35, No. 1, pp. 17–25.
18. Hrnčić Jasna, *Prestupništvo mladih: rizici, tokovi i ishodi*, 2009, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd, str. 94–116.
19. Hubbard J. J., *Adaptive functioning and post-traumatic symptoms in adolescent survivors of massive childhood trauma*, PhD thesis, University Minnesota, Twin Cities, 1997.
20. Kilmer Ryan P., and Gil-Rivas Virginia, "Exploring posttraumatic growth in children impacted by Hurricane Katrina: correlates of the phenomenon and developmental considerations", *Child Development*, July 2010, Vol. 81, No. 4, pp. 1210–1226.
21. Kuterovac-Jagodić Gordana, "Posttraumatic stress symptoms in Croatian children exposed to war: A prospective study", *Journal of Clinical Psychology*, 2003, Vol. 59, No. 1, pp. 9–25.
22. Laufer Avital, and Solomon Zahava, "Gender differences in PTSD in Israeli youth exposed to terror attacks", *Journal on Interperonal Violence*, 2009, Vol. 24, No. 6, pp. 959–976.
23. Lems Annika, Oester Kathrin, and Strasser Sabine, "Children of the Crisis: Ethnographic Perspectives on Unaccompanied Refugee Youth in and en Route to Europe", *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 2020, Vol. 46, No. 2, pp. 315–335.
24. Luthar Suniya S., Cicchetti Dante, and Becker Bronwyn, "The construct of resilience: A critical evaluation and guidelines for future work", *Child Development*, Vol. 71, No. 3, pp. 543–562.
25. Mandić Danilo, "Anatomy of a refugee wave: Forced migration on the Balkan route as two processes", *Europe Now Journal*, 2017.
26. Marković Anja, *Rezilijentnost kod dece i mladih u prisilnim migracijama na Balkanskoj ruti*, master teza, Univerzitet u Beogradu: Fakultet političkih nauka, Beograd, 2023, str. 54–94.
27. Masten Ann S., and Narayan Angela J., "Child Development in the Context of Disaster, War, and Terrorism: Pathways of Risk and Resilience", *The Annual Review of Psychology*, 2012, Institute of Child Development: University of Minnesota, No. 63, pp. 227–257. doi: 10.1146/annurev-psych-120710-100356.

28. Moos Rudolf H., and Schaeffer Jeanne A., "Life transitions and crises: a conceptual overview", *Coping with the Life crises: an integrated approach*, Plenum Pres, New York, 1986, pp. 3–28.
29. Quota Samir, Punamaki Raija-Leena, and Sarraj Eyad El, "Child development and family mental health in war and military violence: the Palestinian experience", *International Journal of Behavioral Development*, 2008, Vol. 32, No. 4, pp. 310–321.
30. Sherbourne Cathy Donald, and Stewart Anita L., "The MOS social support survey", *Social Science & Medicine*, 1991, Vol. 32, No. 6, pp. 705–714.
31. Terranova Andrew M., Boxer Paul, and Morris Amanda, "Factors influencing the course of posttraumatic stress following a natural disaster: children's reactions to Hurricane Katrina", *Journal of Applied Developmental Psychology*, Vol. 30, No. 3, May 2009, pp. 344–355. Available at: <http://dx.doi.org/10.1016/j.appdev.2008.12.017>.
32. UNICEF, Child Protection – Migrant and Displaced Children, 2021, Available at: <https://www.unicef.org/migrant-refugee-internally-displaced-children>.
33. Werner Emmy E., "Children and war: Risk, resilience, and recovery", *Development and Psychopathology*, Cambridge University Press, 2012, No. 24, pp. 553–558.
34. Wolff Peter H., and Fesseha Gebremeskel, "The orphans of Eritrea: Are orphanages part of the problem or part of the solution?", *American Journal of Psychiatry*, 1998, Vol. 155, No. 10, pp. 1319–1324.
35. Zolkoski Staci M., and Bullock Lyndal M., "Resilience in children and youth: A review". *Children and Youth Services Review*, Vol. 34, No. 12, December 2012, pp. 2295–2303. Available at: <http://dx.doi.org/10.1016/j.childyouth.2012.08.009>.
36. Žegarac Nevenka, *Deca govore: rizik od trgovine ljudima i rezilijentnost dece u Jugoistočnoj Evropi*, Izveštaj za Srbiju, Save the Children UK, Beograd, 2007, str. 18–25.
37. Žegarac Nevenka, Burgund Isakov Anita, Marković Violeta, Husremović Dženana i Trkulja Alina, "Wherever we go, someone does us harm. Violence against refugee and migrant children arriving in Europe through the Balkans", August 2022, Belgrade: Balkans Migration and Displacement Hub, Save the Children North West Balkans, pp. 33-99. Available at: <https://resourcecentre.savethechildren.net/pdf/Wherever-we-go-someone-does-us-harm-WEB.pdf/>.
38. Žegarac Nevenka, Perišić Natalija, Burgund Isakov Anita, Lončarević Katarina, i Marković Violeta, *Zaštita dece u migracijama: Pristup zasnovan na pravima*, Univerzitet u Beogradu – Fakultet političkih nauka, Beograd, 2021, str. 21–85.

Anja Marković

University of Belgrade – Faculty of Political Science

RESILIENCE OF CHILDREN AND YOUNG
PEOPLE IN FORCED MIGRATION ON THE
BALKAN ROUTE

Abstract

This paper addresses the development and implementation of effective psychosocial support strategies aimed at fostering resilience in children and youth in forced migrations, with the goal of preserving their mental health and enhancing their ability to cope with challenges on their journey and integration into a new social environment. The research combines a theoretical review of resilience characteristics and an analysis of the migration context on the Balkan route, as well as the identification of risk and protective factors. The paper also includes findings directly obtained from a qualitative study conducted with a sample of 23 professionals in Serbia providing psychosocial support to this group. The results provide insight into the forms, characteristics, and effectiveness of psychosocial support in correlation with the development of resilience in children and youth. A significant aspect is the reflection on challenges faced by these professionals, including systemic challenges, collaboration between government and non-governmental sectors, and insufficient support in their work. The contribution of this research also lies in providing concrete recommendations for addressing these issues.

Keywords:

resilience, children and youth in forced migrations, psychosocial support, mental health, Balkan route.